

СТРАТЕГИЧЕСКИ ИЗМЕРЕНИЯ НА КУЛТУРНАТА ИДЕНТИЧНОСТ И ИНТЕГРИТЕТ

професор, доктор **Стефан Иванов Мичев**

Университет по библиотекознание и информационни технологии
smichev@abv.bg

STRATEGIC DIMENSION OF CULTURAL IDENTITY AND INTEGRITY

Professor Stefan Ivanov Michev, PhD

University of Library Studies and Information Technologies
smichev@abv.bg

***Анотация:** Идентичността и духовният интегритет придобиват ключово значение при опита за разрешаване на глобалните проблеми и имат стратегическо значение за развитието. Културната идентичност стои в основата на личната човешка сигурност и е опорна точка на всяка национална сигурност. Загубата на културната идентичност рефлектира върху сигурността на нацията и генерира враждебност към чуждото. Националните и международни системи за сигурност се оказват неадекватни на съвременните предизвикателства към сигурността, защото в пост-модерното общество новите „оръжия“ не са от физическата реалност.*

***Ключови думи:** сигурност, култура, ценности, идентичност, интегритет.*

***Abstract:** Identity and spiritual integrity become crucial when trying to solve global problems and have strategic importance for development. Cultural identity is the foundation of personal human security and fulcrum of any national security. The loss of cultural identity affects the security of the nation and generate hostility towards others. National and international security systems prove inadequate to today's security challenges because postmodern society new „weapons“ are not of physical reality*

***Key words:** security, culture, values, identity, integrity.*

Съвременното разбиране за сигурността (национална и международна) не се базира само на различни икономически интереси, политически цели и социални последици. Сигурността съдържа в себе си и културния интегритет, а несигурността – заплахата за идентичността и за ценностното ни отношение към света.

Напълно споделям мнението на редица автори, които подчертават, че националната сигурност не трябва да се разглежда ограничено само в контекста на политическия подход. За мен не подлежи на съмнение, че националната сигурност е състояние, което включва в себе си духовните измерения на съвместното живеене.

С други думи, сигурността е състояние, което включва „устойчивостта в рамките на приемливи условия за еволюция на традиционните модели на език, култура, сдружаване, религиозна и национална идентичност и обичаи“, а това означава, че тя

„се отнася най-вече до идентичността, до способността на даден народ да поддържа своята култура, своите институции и начина си на живот” [1]. Както отбелязва Васил Проданов „обществата възприемат заплахите в термините на идентичността.” [2]

Човечеството мъчително търси адекватното поведение, адекватните институции, новите ценности, обременено от миналото. Едновременно с това обществото е попаднало в своеобразен цайтнот. Съвсем осезаемо присъства несигурността, изострят се конфликти, които по своята същност не попадат в познатите ни рамки, а ние не разполагаме с време да ги осмислим. Времето се превръща в ключов фактор и сърцевина на един интересен феномен. Преди да се разгърне глобализацията, се появиха глобалните проблеми като най-голямо предизвикателство в цялата досегашна история.

Тези безспорни промени в битието на съвременното човечество влияят най-пряко върху процеса на формирането на концепция, доктрина и стратегия за национална сигурност, включително и на България.

Макар че българското общество едва ли може да се характеризира като постмодерно, а българинът като човек, попаднал изцяло в постмодерна ситуация, няма съмнение, че средата за сигурност оказва изключително въздействие върху целия ни живот и сигурността като състояние на обществото. Разбира се, имаме историческия шанс да участваме в процесите на трансформация на Европейския съюз и НАТО, но проблемът е, че в сферата на сигурността не се е наложил нов модел, който може да заимстваме. Тъй че рисковете и заплахите за националната ни сигурност днес имат корелация със световните рискове и заплахи, за които предстои да се изгради нова система за сигурност, която да ги посрещне.

В този смисъл един от основните въпроси, нуждаещи се от осмисляне, е този за идентичността в съвременния свят. Значението на културната идентичност за националната сигурност е очевидно и като че ли не трябва специално да се обосновава. Обикновено се изследват последиците от евентуално ерозиране на културната идентичност за сигурността, акцентира се на факта, че разрушаването на идентичността е един от рисковете за националната сигурност и са необходими сериозни и адекватни мерки, включително и от страна на държавата, за посрещането на този риск.

Според Зигмунд Бауман „Човек мисли за идентичността, когато не е сигурен за мястото, към което принадлежи; т.е. не е сигурен как да съвмести очевидното разнообразие на поведенчески стилове и подходи и дали хората около него приемат това поместване като правилно и подходящо, така че и двете страни да знаят как да продължават да се държат в присъствието на другата. Идентичност е име, дадено на търсеното бягство от тази несигурност.”[3]

В този контекст трябва да се има предвид, че наред с всичко друго състоянието на сигурност винаги се е възприемало и като ценност, свързвало се е и се свързва с приемане или отхвърляне на ценности и ценностни системи. Това прави самия процес на определяне на сигурността сложен и противоречив, не рядко излизащ извън рамките на рационалното.

Още през 1952 г. Арнолд Уолфърс предлага дефиниция, според която „в обективен смисъл чрез сигурността се измерва отсъствието на заплахата за определени ценности, а в субективен – отсъствието на страх, че тези ценности могат да бъдат заплашени.” [4]

Словосъчетанието „културна идентичност” се използва, за да се стесни и конкретизира съдържанието на идентичността, като припознаване, приобщаване и отъждествяване с определен тип култура. Идентичността е това, което спира страха, това, което побеждава ужаса от нищото. Културната идентичност стои в основата на лич-

ната човешка сигурност и е опорна точка на всяка национална сигурност. Загубата на културната идентичност рефлектира върху сигурността на нацията и генерира враждебност към чуждото. Когато хората губят своята идентичност, се опитват да си върнат чувството за сигурност, като намерят виновник за състоянието си. Така обществото в състояние на дезинтеграция се самоконструира като съвкупност от врагове.

Човекът наследява културата по социален път, т.е. чрез поведението, емоциите и комуникацията с други хора. Високите информационни технологии ускоряват културния обмен и хората по целия свят имат свободен достъп до спецификата на чуждите културни особености. Всичко това прави техния светоглед по-широк, по-гъвкав и по-толерантен към останалите народи и етноси. Придобива се една по-либерална културна цензура и едно чувство за свободен избор, които да компенсират мисълта, че машината на големия капитал и скоростта на смяна на модерните технологии ги манипулира и влече в неизвестна и опасна посока.

Постмодерната култура в крайна сметка е една съвкупност от субкултури, които отговарят на разнообразните социални групи и които добиват своя собствена идентичност, така че да могат да съществуват и съжителстват с други субкултури с равносечно или подобно социално признание. Постмодерната култура е децентрализирана и странна, материална и пси, порно и дискретна, обновяваща и ретро, консуматорска и екологична, технифицирана и спонтанна, зрелищна и творческа; бъдещето не трябва да избира само една от тези тенденции. Стават все по-разнообразни възможностите за индивидуален избор, изчезват опорните точки на крайните критерии и на единствените възможности. Това е изграждането на една нова субективност, много по-овладяна и лесно контролируема. Във всички култури може да се открие едно функционално и едно имагинерно равнище. Предметите и институциите са функционални и са средствата, чрез които обществото реализира стотици хиляди цели и задачи като изхранването, обличането, осигуряването на все по-добри условия на живот и възможност за продължаване на рода. В същото време обществото създава представи за бъдещето и за някакъв друг свят.

Според Московичи социалните представи не са само ментални продукти, а също така и символни конструкции, които се изграждат и самоизграждат в процеса на социални взаимодействия. Колективните представи са обяснителни механизми, които се отнасят до общ клас идеи и вярвания, докато социалните представи са феномени, които трябва да бъдат описани и обяснени. В нашето общество те съответстват на митовете и системите от вярвания на традиционните общества. Дори може да се каже, че са съвременната версия на всеобщия смисъл [5]. Най-забележителното е, че в следствие хората имитират тези представи и така социалното въображение, като наиндивидуална ментална структура, става движещата сила за историческите промени. Човечеството се променя, като измисля само себе си и като проектира този имагинерен образ в бъдещето, то еволюира.

Култура е тази основа от значения и смисъл, която цялото общество създава за себе си и която му позволява да се идентифицира като такова. Културата, в рамките на общоприетата парадигма, е съвкупността от елементи, предмети, институции, концепции, идеи, обичаи, вярвания и представи, които отличават едно общество от друго. Всички тези елементи са в непрекъсната взаимовръзка. Те са символни системи, които имат за цел да обяснят действителността. Културите могат да се оценяват и от нравствена гледна точка според приноса им към човешката еволюция, и от морална гледна точка като кодифициращи нравствените отношения.

Спорът за бъдещето на нациите и националната идентичност рязко се изостря в светлината на съвременните явления, окачествявани с термина „глобализация“. Досега именно нациите се разглеждаха като необходимия източник и критерий на легитимна власт. Нациите и националните държави са в основата на изграждането на международните организации и системи за сигурност, включително и най-всеобхватната – ООН. Имаме всички основания да предположим, че в близко бъдеще динамиката на взаимоотношенията между стопанска и институционална глобализация, от една страна, и културна автономизация, от друга, ще изпита прякото въздействие на един нов фактор в международния живот – плурализацията на субектите на международната система. Ако единствено националната държава бъде оставена да удържа като посредник конфликта между глобализация и култура, то без съмнение този конфликт би я унищожил. Стереотипното противопоставяне на гражданско-политическия западен и етнокултурния източен модел на нация многократно се подлага на критика в сравнителните исторически изследвания. Както отбелязва известният специалист по етнонационални проблеми Антъни Смит в „Национализъм и модернизъм“: „Всеки, дори крайно граждански и политически национализъм, при по-внимателен поглед се оказва също така етнически и езиков.“ [6]. Идентичността произлиза винаги от сблъсък, тя винаги е резултатът от срещата с другото. Това важи и в рамките на вече съществуващите граници, и в случаите, когато границите са преодолени. Идентичностите са винаги резултат от хибридизация. Затова глобализацията просто утвърждава „нормалния“ производствен процес на културни идентичности.

Следователно глобализацията не е а priori причина за безпокойство. Тя по-скоро разширява контекста, в който културните идентичности биват конфигурирани, но точно поради това тя изостря съзнанието за това как културните идентичности са били ситуирани досега. Парадоксалното при идентичността е, че много от това, което изглежда изконно зададена култура, при по-задълбочен анализ се оказва привнесено от другаде.

В новата среда идентичността и свързаната с нея сигурност са застрашени от фактори, процеси и тенденции, които по време на Студената война не се възприемат като сериозни заплахи. В новите условия на глобализация ранното идентифициране на зараждащите се заплахи и създаването на адекватни политики за отговор е много по-труден процес. Проблемът не е в липсата на ресурси за изработване на политика за сигурност, а по-скоро в използването на тези ресурси при провеждане на адекватни политики в отговор на рисковете в новата среда.

Националните и международни системи за сигурност се оказват неадекватни на съвременните предизвикателства към сигурността, защото в постмодерното общество новите „оръжия“ не са от физическата реалност.

Духовната страна на националния живот се проявява не само чрез хората, представящи нацията в дадения момент, но и в цялото наследство от миналото, което съществува като относително самостоятелна реалност, подложена на реинтерпретация. По този начин се осигурява приемствеността и високата устойчивост на националните идентичности. Духовният смисъл на битието се крие във факта, че без усещането за семейна и национална принадлежност човек не би могъл да се издигне на висотата, от която пред него се открива общочовешкият духовен хоризонт.

Към най-очевидните промени, внасяни от глобализацията в духовната сфера, се отнасят: възникването на открити информационни потоци и пространства; разпространяването на унифицирана попкултура, сходни стандарти и стилове на живот, както и на етични норми; транснационалните контакти на всички равнища; възникването на универсални програмни кодове за общуване. Всичко това означава дълбока

трансформация на условията и механизмите на културния живот, който вече не може да съществува обособен в рамките на локални или национални общности.

Ценностите и идеите изпитват сложно преплетено въздействие от потоците на националния, международния и глобален културен обмен. Ограничават се възможностите на правителствата да контролират връзките на обществото с външния свят. Води ли глобализацията към отмиране на национални култури и местни традиции, към тяхната конвергенция или към единна, стандартна планетарна култура?

Най-новите явления емпирично опровергават такава хиперглобалистка прогноза. Напротив, почти повсеместно се извършва възраждане и самоутвърждаване на разнообразни партикуларни форми на общност, чиято идентичност се основава на расови, етнически, религиозни, езикови принципи или локални особености. Дори и отдавна формиралите се нации се сблъскват с предизвикателствата на етническата и културна нееднородност. Все по-безспорен става принципът на културния плурализъм. Високата вероятност за запазване на културно-националните разграничения не означава, че те въобще не се променят или че се абсолютизират. Не е достатъчно обосновано твърдението, че глобализацията само усилва осъзнаването на нееднородността и подготвя почвата за стълкновението на култури.

В съвременния свят процесът на разширяване на сближаващите елементи в рамките на различни културни системи е свързан с унификацията на материалните стандарти, с потребностите на съвременния урбанизиран начин на живот, със загубата на сакралност в условията на свободното движение на информацията, с признаването на универсалността на редица социални институти и ценности. Несъмнено важен и относително обособен проблем е този за формирането на ново единно културно пространство в рамките на Европейския съюз. Доколко тази относителна общност е способна да формира ново равнище на „единство в многообразието“, провъзгласено като културен принцип на европейското сътрудничество, е твърде спорен въпрос, който се дискутира от десетилетия. В действителност чрез разрива с конкретната историческа традиция, дълбоко вкоренена в природата на духовността, трудно може да се формира неподправена европейска културна идентичност. От тази гледна точка изграждането на обединена Европа е възможно само в органична връзка с културата и историческия опит на нейните народи, което предполага не игнориране на националните идентичности, а тяхната еволюция и съчетаване в общата европейска идентичност.

На европейската и глобалистката ориентация на елитите все още се противопоставят културната неповторимост на европейските нации и оцелелите корени на националното съзнание. Не са за пренебрегване електоралните успехи на националистически партии, както и противопоставянето на една твърде ускорена интеграция.

Населението като цяло запазва базисните си патриотични ценности, макар и без присъщата за миналото екзалтация. Европейският съюз по общо признание не става основен обект на емоции. Предаността към Европа, доминираща над предаността към собствената страна, се среща само в редки случаи при отявлени „еврократи“. Думите на Р. Арон: „Старите нации ще продължат да живеят в сърцата на хората, а любовта към европейската нация още не се е родила.“ [7] запазват своята актуалност, въпреки прогреса на европейските контакти. Можем ли да извлечем от всяка една култура най-ценното, което е привнесла към човешката цивилизация? Как да интегрираме тогава ценностите и културното богатство на културите, които се разпадат? Трябва да се справим с двете противоречиви опасности: да спасим изключителното културно разнообразие, сътворено от човечеството, и в същото време да подхраним една планетарна култура, обща за всички. Според Клод Леви-Строс това,

което трябва да бъде спасено, е сътворяването на разнообразие, а не историческото съдържание, което всяка епоха е внесла и което никога следваща няма да може да продължи [8].

Глобализацията на културата отправя много силни предизвикателства пред културната идентичност на малките общества. Всъщност проблемите са много сложни и съвсем не засягат само малките нации. Те започват от това, че са необходими огромни средства за поддържане на науката, художествената култура и образованието и стигат до възпитанието на уважение към националните културни традиции. Засиленият обмен на информация се оползотворява днес от различните идентичности, за да включат в глобалния диалог своето собствено различие. Новата фаза на глобализация предполага изключителни възможности.

Отделният човек не може да обхване всички елементи на културата на етническата група, към която принадлежи, а още по-малко на глобалната култура на цивилизацията. В този смисъл културата, като структура от по-високо равнище, постига ново качество и се променя под въздействие единствено на промени в колективното човешко преосмисляне и в съществуващата парадигма. Стимули за такива промени могат да бъдат както нови научни постижения, нови открития в различни области на човешкото познание, така и пробуждането от дълбините на колективното несъзнавано на архетипен обединяващ модел за оцеляване на цялото човечество. Всичко това потвърждава виждането на Маслоу за човешката природа, че хората притежават вроден стремеж към по-високи нива на здраве, креативност и удовлетворение от себе си. Според него еволюцията на синергетичното общество е естествен и основен процес. Това е общество, където всички индивиди могат да постигнат високо ниво на развитие, без да ограничават свободата на другите.

Това придава нов смисъл на държавността предвид предизвикателствата на глобализма. Държавността е изразяване и защита (със сила, законност и ред) на духа, на общия интерес и общата воля на хората, живеещи на дадена територия. Не е лъжехипербола, а е факт, че глобализмът съдържа в себе си в зародиш ерозията на нацията-държава. Но както винаги, ако една тенденция се схваща като заплаха, възниква нейна контратенденция, която неутрализира първата и носи равновесие.

Доколкото се запазват във времето духът, обичаите, традициите, съответно интересите и волята на териториалните общности, ще се запазва – макар и в променяща се форма – и държавността като тяхна еманация, независимо от това дали се свиват или разширяват териториалните общности.

Доста е дискутирана темата за „различието между характерното развитие на западноевропейските нации по пътя на хомогенизиране на своите народи чрез силна политическа еманципация и изграждането на балканските нации при етнически идентитети на големи групови общности, процес, който протича и днес като отглас от дългите периоди на чуждо господство.” [9].

Етническата и религиозната ситуация и политика на Балканите и стремежът за европейски интеграционни процеси проблематизират въпросите за съвместимост на несъвместими идентичности в глобализационните процеси не само на Европейския континент, но и в световен мащаб. Сложните трансформации в историята на Европейския континент, формирането на регионални етнически общности, различни по религия, държавно-политическо управление и култура, водят до отчуждение на „двете” Европи.

„Европеизацията” на страните с нова демокрация от Европейския югоизток наред с многобройните вътрешно етнически проблеми поставя и този за националната

идентичност и европейската интеграция. В повечето случаи се акцентира върху адаптирането, приспособяването и моделирането на стереотипи, характерни за европейската гражданска култура като основа за модернизацията на Югоизточна Европа. Историята на Европа е непрекъснатата смяна на идентичности, като взаимодействието между отделните общности, етноси или националности е на базата на взаимодействието между техните култури. И ако априори се мисли за тях като за равностойни или съществуващи паралелно, в историческото взаимодействие няма еквивалент на равномерност и равнозначно натрупване или преповтаряне на техните основни опори. В този процес все пак отделните народи се изявяват чрез националните си култури със самочувствие за уникалност, породено от събития и значими исторически или културни постижения. Те се преживяват субективно във времето и пространството, остават в основата на паметта и се превръщат в програма за тяхното бъдеще. Историческото поведение на всеки народ определя насоките в неговото развитие и гарантира устойчивия му идентитет, но културното взаимодействие е средата, в която и чрез която се реализира този идентитет.

В съвременния свят културната идентичност става все повече въпрос на съзнателен личен избор, отколкото на почти автоматично вменияване заради „принадлежност към държава (нация, етнос, месторождение, място на живеене, професионална група, социална група, религия, история).

Този процес може да се сравни с процеса на индивидуализация, при който все повече части от несъзнаваното се интегрират на съзнателно равнище с редица позитивни ефекти – разширяване на съзнанието, оттегляне на проекциите, значително по-добро чувство за реалност, възможност процесите да се контролират, балансиране и хармонизация, единство и цялостност на личността и пр.

Традиционно културната идентичност се дефинира посредством принадлежността на индивида към някаква група или комбинация от групи – етническа, религиозна, национална, държавна, езикова, по пол, територия и пр., но днес се множат общностите, които търсят „виртуалната“ си идентичност в глобалната мрежа.

В традиционното общество хората получават културната си идентичност почти наготово – тя им идва отвън и те я усвояват несъзнавано. Модерните времена намаляват действието на тази автоматичност – човек има свободата да избира в някакви граници като по този начин в нарастваща степен самоопределя своята културна идентичност.

В своето историческо „пътуване“ към Европа българите като народ и нация имплицитно се вписват в динамиката на усвояване на нейното социокултурно пространство – от формулиране на модели за „граничност“ към модели за „комуникативност“ и обмен [10]. Защото изграждането на Обединена Европа се подчинява на една логика и това е функционалният метод, при който културните идентичности представят националната идентичност.

Днес ролята на несъзнаваните, неконтролирани от индивида фактори за изграждането на културната му идентичност намалява за сметка на интегрираните, вече съзнаваните целенасочени избори. От тук идват и страховете – много по-лесно е да приемаш нечии указания, отколкото сам да избираш ролята си, поведението си, ориентирите си, и то така, че да създаваш за себе си и другите все повече сигурност.

Само дълбокото осмисляне на кризата в обществото може да бъде реална основа на процеса на промяна на ценностите. Ценностите не могат да се променят по съдържание, нито да се препоредят йерархично просто защото това е модерно или някоя го изисква от нас. Кризата в обществото и държавата е причина за преоценка на цен-

ностите. Разделението в духовния живот и културата като че ли в началото носи по-малко рискове и заплахи за сигурността, но за сметка на това последиците са много по-трайни, отколкото в останалите области. Страничен ефект от кризисното състояние на духовния живот е „изтичането на мозъци“, за което има и икономически, и социални причини.

Доста от символите, свързани с националната ни идентичност, не ни влияят вече така емоционално. Може би в развитието ще се раздвижи въображението ни и ще „произведе“ нови вълнуващи символи. Реалната картина на живота около нас обаче е друга. Много хора са обезверени, безсилни, отчаяно очакващи някой все пак да дойде и най-накрая да ни измъкне от кризата, в която сме затънали от години и няма излизане. Всеобщият „дух на прехода“ като отрицание на всичко и всички, непрекъснато търсене на виновници за настоящото положение генерира несигурност и стъписване дори пред нереални заплахи [11].

Всичко това създава сериозни предпоставки за изпитване на постоянен страх и несигурност, които, от своя страна, проектират една сериозна изолираност от реалния свят. Вероятно идеалният вид помощ е почувстваната отговорност за самия себе си и за своя живот. Разбирането, че животът ще бъде това, което сами направим от него. Самото осъзнаване и приемане на тази мисъл е най-важната крачка.

След всичко казано дотук не би трябвало да ни тревожи въпросът ще загубим ли културната си идентичност с членството си в ЕС, а как да развием на достатъчно високо стъпало тази културна идентичност. Ясно е, че колкото по-българска, в смисъл по-добре развита, е националната ни идентичност, толкова по-добре ще се интегрираме в ЕС. Развитието на българската културна идентичност не е срещу, а по посока на обективните интереси на Европа. Няма как една нация с не добре развита собствена културна идентичност, която определя и нейните житейски позиции, да може да се впише пълноценно в европейската пълноценна културна идентичност.

Правейки опит за изследване на връзката идентичност – национална сигурност, можем да стигнем до важен извод: ценностите и идеите изпитват сложното въздействие на международния културен обмен. В този смисъл идентичността като страна на националната сигурност е свързана с разрешаване на някои основни проблеми, най-важният между тях се състои в това, че в своето духовно производство в едно и също време хората създават множество модели, в които се отразяват различните им интереси и място в настоящето.

От друга страна, съществува една непрестанна борба за налагането на определен модел, който да има доминиращо място в цялостния духовен облик на обществото. „В началото на XXI век като активни субекти на промяна се включват милиони хора чрез граждански организации, децентрализация, развитие на сложни пазарни механизми. Но опитът показва, че тези социални институции, чрез които обществото получава съответни информационно-рефлексивни механизми за ускорено развитие, без разпад и сривове, съвсем не са безпроблемни и в редица случаи не само че не подобряват управляемостта на системата, а я затрудняват.

Свободните медии трябва да сигнализируют за важни обществени проблеми, да бъдат обратна връзка между гражданите и управляващите, да създават форум за рационална публична дискусия, но в повечето случаи те служат на определени интереси, манипулират, а пазарният принцип на функционирането им извежда на преден план скандала, шока, страха, удоволствията. Това води до тежки сривове в тяхното функциониране като информационно-рефлексивни механизми.”[12].

Литература:

1. Хънтингтън, С. Кой сме ние? Предиизвикателствата пред националната идентичност на Америка. С., 2005, с. 231.
2. Проданов, В. Социеталната сигурност. - Международни отношения, 2008, № 5-6. с. 46.
3. Бауман, З. Живот във фрагменти. С., 2000, с. 110-111.
4. Wolfers, A. National Security as an Ambiguous Symbol. Political Science Quarterly, 67, 1952. p. 67.
5. Moscovici, S. La societ e contre nature. Paris, 1972.
6. Smith, A. Nationalism and Modernism. Soc. sc. Inf. London, 1998, p. 27.
7. Арон, Р. 18 лекции за индустриалното общество, сп. Любомъдрие. С., 1995 с. 180-181.
8. Леви-Строс, К. Структурална антропология. С., 1995.
9. Лалков, М. Балканите, България и „двуликият Янус” на национализма. В: Лица на времето. С., 1996, с. 27.
10. Вълчанова, Г. По Дунава и през Дунава: културно-географски параметри на българската представа за Европа. – Българска етнология, 1997, № 3-4, с. 112.
11. Проданов, В. Теория на българския преход. С., 2012.
12. Проданов, В. Неадекватности в социалните възприятия в обществата, основани на знанието. – Понеделник, 2006, №. 9-10, с. 110.